

ШАХСДА ЭКОЛОГИК ОНГ ШАКЛЛАНИШИНИНГ ПСИХОЛОГИК МЕХАНИЗМЛАРИ

Акрамов Мирмухсин Рустамович

Ўзбекистон халқаро ислом академияси кафедраси доценти в.б., (PhD)

Калит сўзлар: экологик онг, шахс, психология, атроф-муҳит, ўзаро таъсир, экологик хабардорлик, технология, табиий дунё, экологик маданият, одоб-ахлоқ, эҳтиёж, жамият, антропоцентризм, табиатни асраш.

Аннотация: Мазкур мақолада ўқитувчи ва ўқувчилар экологик онг феномени ва унинг ривожланиши, социогенезда шахс, экологик онгнинг онтогенетик ривожланиши, экологик маданият ва инсоний қадриятлар, экологик онг намоён бўлишининг психологик ўзига хосликлари, экологик хулқ-атвор шаклланишининг психологик жиҳатлари каби масалалар ҳам кенг ёритилган.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ ЧЕЛОВЕКА

Акрамов Мирмухсин Рустамович

доктор философии по психологии PhD доцент и.о Международная исламская академия Узбекистана

Ключевые слова: экологическое сознание, личность, психология, окружающая среда, взаимодействие, экологическое сознание, техника, мир природы, экологическая культура, этика, потребность, общество, антропоцентризм, охрана природы

Аннотация: В статье также рассматриваются феномен экологического сознания учитель и ученик и его развитие, личность в социогенезе, онтогенетическое развитие экологического сознания, экологическая культура и ценности человека, психологические особенности экологического сознания, психологические аспекты экологического поведения.

PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF THE FORMATION OF ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS IN THE PERSON

Akramov Mirmukhsin Rustamovich

Doctor of Philosophy in Psychology PhD International Islamic Academy of Uzbekistan

Key words: ecological consciousness, personality, psychology, environment, interaction, ecological consciousness, technology, natural world, ecological culture, ethics, need, society, anthropocentrism, nature conservation

Annotation: This article in the text of the article, the phenomenon of environmental consciousness of teachers and students and its development, personality in sociogenesis, ontogenetic development of ecological consciousness, ecological culture and human values, psychological peculiarities of the manifestation of ecological consciousness, psychological aspects of the formation of ecological behavior are also widely covered.

Жаҳон таълим ва илмий марказларида экологик онг, экологик билимни ривожлантириш, табиатга нисбатан ахлокий муносабат, экологик установакаларни, ўзаро идентификациянинг намоён бўлишида муносабатлар тизими, экологик онг шаклланишига таъсир кўрсатувчи ахлокий хулқ-атвор мотивлари, ҳаётга ва инқирозли вазиятларга муносабат, табиатга эстетик муносабат, табиат билан ўзаро боғлиқлик таълим фаолиятининг долзарб йўналишларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бу

борада экологик билим, экологик онг, экологик маданият ҳамда экологик таълим-тарбия жараёнини тизимли ташкил этиш, шахсда ижтимоий экологияни ифодаланишига кўра конструктив-интенсив муносабатларга ижтимоий таъсир механизмлари кучайишини дифференциал фарқларни ўрганиш, экология соҳасини илғор инновацион технологияларини жалб этган ҳолда янада такомиллаштиришга йўналтирилган масалаларига эътибор қаратиш зарурати кузатилмоқда

Тадқиқотчиларнинг илмий қарашлари асосида экологик онгнинг қуйидаги турларини ажратиш кўрсатиш мумкин:

- инкор этиш – инсон ва табиат ўртасидаги боғлиқлик ҳақидаги ҳар қандай далиллар инкор этилади;
- гиперболизация – экологик шароитнинг салбий ва ижобий омиллар, ҳодисаларнинг аҳамиятини бўрттириб кўрсатишдан иборат;
- эгоистик шу билан фарқ қиладики, хулқ-атвор моделларини танлашда устуворлик субъект манфаатларига берилади;
- адекват. Адекват экологик онгнинг характерли хусусияти – ташқи муҳит ички образининг объектив воқеликка деярли тўлиқ мос келиши ва хулқ-атвор шакллари танлашда шахс инсон ва табиат ўртасидаги тенгликка таянади [1]. Бунда, албатта, шахс ахлоқи муҳим аҳамият касб этади.

А. И. Фокин қуйидаги функцияларни ажратади:

- тизимни шакллантирувчи – табиат билан ўзаро таъсир масаласида барча шахс хусусиятларини интеграциялаш;
- маъно ҳосил қилувчи – табиий дунёнинг хусусиятларини тушунишнинг когнитив конструкцияларини шакллантириш;
- эмоционал-баҳоловчи – табиат билан ўзаро таъсирни бошдан кечириш;
- мослашувчан – шахснинг табиий вазиятга мослашуви;
- ҳимоя қиладиган – шахснинг эмоционал-иродавий психопрофилактикаси;
- креатив – табиий дунё билан ўзаро таъсирнинг инновацион усулларини излаш [2].

Муаммонинг ҳозирги ҳолатини муҳим хусусияти ахлоқий тараққиётни шахс тараққиёти билан назарий жиҳатдан боғлаш имкониятини бермаслигидадир. Аввал бошда ахлоқий тараққиёт шахснинг умумлашган сифатларини шаклланиши деб ўрганилган (Hartshorne Н.Н., Мау М.А.). Масалан, тўғрилиқ, кооперативлик ва ҳ.к. Бироқ кейинчалик шахс чизгилари Г.Айзенк [3] томонидан кескин назарий танқид остига олинди (Eysenk Н.Ј.). У шахснинг ижтимоий-ахлоқий ва психологик хусусиятларини фарқлаш лозимлиги тўғрисидаги фикрни илгари сурди. Ижтимоий-ахлоқий хусусият деганда, Г.Айзенк кундалик турмушимизда биз кузатадиган кишиларнинг ҳалоллик, меҳрибонлик, тўғрилиқ ва ҳ.к. каби хусусиятларини назарда тутган [3, 4].

1-жадвал.

Атроф-муҳитга нисбатан эоцентриқ ва антропоцентриқ кўрсатмалар сўровномасининг кўрсаткичлари (Краскал-Уоллис критерияси бўйича)

Шкалалар	Синалувчилар гуруҳлари		Н	Р
	Ўқувчилар	Ўқитувчилар		
Эоцентризм	10	20	16	0,005*
Экологик апатия	7	15	11	0,09
Антропоцентризм	9	18	14	0,004*

Шахсда экологик онг шаклланишининг психологик механизмлари бўйича олиб борилган тадқиқот натижалари атроф-муҳитга нисбатан эоцентриқ ва антропоцентриқ

хусусиятларни ўрганиш сўровномаси бўйича уларнинг кўрсатган натижалари синалувчиларнинг сўровнома юзасидан тўплаган натижалари ўзаро ўрта даражадаги қийматни қайд этган. Шунингдек, Краскал-Уоллис мезонига кўра, биринчи шкала – эоцентризм ўқувчиларда 10, ўқитувчиларда 20 кўрсаткичли натижа билан ўртача фарқни намоён қилган. ($n=14$, $*=p\leq 0,05$). Экологик апатия шкаласи ўсмир ўқувчиларда – 7, ўқитувларда – 15 % натижаларни намоён қилган.

Антропоцентризм шкаласи ўсмир ўқувчиларда – 9, ўқитувчиларда – 18 каби даражалар билан ўзаро юқори фарқларни қайд этган. Табиатни эъозлаш учун жамиятда яшовчи аҳолининг барчасида маданий, ахлоқий савияси юксак бўлиши талаб этилади. Маданият, ахлоқий савия эса жамиятдан алоҳида ҳолда яшамайди. Жамиятдан узилиб қолган ахлоқий ва маданий савиянинг бўлиши мумкин эмас. Чунки бундай жараён кучга эга бўлмаган фойдасиз фаолиятдир. Бу фаолият оламдаги нарса ва ҳодисалар ҳақида баҳс юргизиш, ҳақиқатга эриша олмайдиган психологик мушоҳада, холос. Теварак-атрофдаги ўсимлик ва ҳайвонот оламининг кўплиги, хилма-хиллигини сақлаш, йўқ бўлаётган фауна турларини тиклаш, маданий ва тарихий қадриятларга риоя қилиш, негатив ҳолдаги антропоген таъсирларни олдини олиш ахлокли-маънавияти баланд шахсларнинг вазифасидир.

Умумий ўрта таълимда юқорида келтирилган сўровномалар бўйича ўзаро аниқлик даражаси нопараметрик мезон бўйича қуйидагича натижани намоён қилган. Шахсда экологик онг шаклланишининг психологик хусусиятлари шунини кўрсатдики, табиатга нисбатан ўсиш шкаласи шахс хусусиятлари ўқувчи ва ўқитувчиларда ўрта даражадаги натижани қайд этган.

2-жадвал.

“Янги экологик парадигма” (“ЯЭП”) шкаласи хусусиятлари сўровномаси кўрсаткичлари (Краскал-Уоллис критерияси бўйича)

Шкалалар	Синалувчилар гуруҳлари		Н	Р
	ўқувчилар	ўқитувчилар		
Табиатга нисбатан ўсиш	2	5	3	0,08
Антиантропоцентризм	1	5	4	0,004*
Табиий мувозанат	2	4	3	0,006*
Инсоннинг табиатга боғлиқлиги	3	6	4	0,003**
Экологик инқироз таҳдиди	4	2	3	0,10
ЯЭП нинг интеграл шкаласи	2	5	4	0,005*

Барча соҳаларда шиддатли ўзгаришлар бораётганининг гувоҳимиз. Айниқса, инсонлар фаолиятидаги турмуш тарзи кўп жиҳатларни янгича тафаккур қилишга мажбур этмоқда. Ана шундай соҳаларнинг бири бу –экология соҳасидаги таълим ва тарбиядир. Экологик таълим унча қадимий бўлмаса-да, ҳозирги кунда энг долзарб муаммолардан бирига айланди. Ушбу соҳадаги таълимнинг мазмун ва шакли давр тақозосидан келиб чиқиши ҳам, табиий.

Антиантропоцентризм шкаласи бўйича олинган натижалар ўрта даражадаги қийматни ташкил этган. Бу шкалага кўра, экологиянинг туб мазмуни ҳақида сўз юритганда табиат ва жамият тарихини, ундаги инсонлар фаолияти таҳлил қилинмаса, уларни ҳозирги замон билан боғланмаса, ўз-ўзидан маълумки, таълимнинг таъсирчанлиги талаб даражасида бўлмайди. Экологик таълим инсонларни ўраб турган тирик табиатнинг тузилиши, ер атрофидаги муҳит ҳақидагина бўлмасдан, балки тирик табиатнинг ҳозирги ва келажаги ҳақидаги илмий тасаввурларни ҳам қамраб олиши

зарур. Табиий мувозанат шкаласига кўра, ўқувчилар ўрта даражадаги қийматни ташкил этганлиги ва улар атрофдаги одамлар таъсирига тўла берилади, деб айтиб бўлмайди. Инсоннинг табиатга боғлиқлиги шкаласи ҳам ўртача коэффициентни намоён қилган. Экологик таълим ва тарбияда инсонларнинг табиатда тутган бекиёс ўрни, табиат жараёнлари билан муносабати, у билан боғланганлиги, алоқадорлигини тушунтириш марказий ўринни олмоғи лозим.

Экологик инкироз таҳдиди шкаласига кўра, экологик инкироз бўйича кўрсаткич турли хил фаолият учун энг мақбул кўрсаткич саналади. Ҳар бир инсон ўз мушоҳадасига ҳайвонот ва ўсимликлар ҳақидаги чуқур билимни сингдириши заруратга айланмоғи, ўсимлик ва ҳайвонот оламисиз инсон алоҳида яшай олмаслиги, булар ҳам инсоннинг ўзини ташкил қилишдаги омил эканлигини ёдидан чиқармаслиги лозим. Таълим-тарбия соҳаси ўқувчи ва ўқитувчиларнинг экологик жараёнларни чуқур билишлари учун диққатни мақсадли томонларга жалб этишни талаб қилади. Янги экологик парадигманинг интеграл шкаласи бўйича ўқувчи ва ўқитувчиларнинг олган натижалари ўртачага яқин натижани намоён этган. Бунда асосан респондентлар ақлига асосланиб ёндашади ва бу фаолиятни самарали бўлишига олиб келади. Мазкур соҳада иш олиб боровчи ҳар қандай аҳоли қатлами оддийликдан мураккабликка қараб иш олиб бориши талаб этилади. Экологик онгнинг асоси оиладан бошланар экан, шу оила агар экологик зарар нафақат оилага, балки керак бўлса уни маҳалла, мактаб, туман, шаҳар, вилоят, мамлакатимиз ва бутун минтақа, дунё микёсида ҳам таъсир кўрсатишини мисоллар билан батафсил тушунтириб бера олса, яхши натижа беришига шубҳа йўқ.

Ўқувчи ва ўқитувчиларнинг ахлоқий онгидаги турмуш ҳамда таълим жараёнида юзага келадиган ўзгаришларни ўрганишга доир тадқиқот иши бўйича қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

- ўқувчиларда ахлоқий онгнинг шаклланиши хусусиятлари тор оилавий муҳитдан кенг ижтимоий муҳитга кўчиши билан белгиланади.
- ўқувчи ва ўқитувчилар ахлоқий онги тараққиётининг динамикаси таълим жараёни субъектларини тадқиқот объекти сифатидаги таснифини амалга ошириш имкониятини беради;
- шахс ахлоқий онгини статик ҳодиса сифатида кўздан кечириш психологик диагностика натижаларидаги англашилмовчиликларга сабаб бўлиши мумкин.

Ўқувчиларда экологик онг шаклланишининг психологик механизмлари бўйича сўровномалардан олинган корреляцион таҳлиллар шуни кўрсатдики, синалувчиларда экологик онгни ўзаро уйғун равишда ривожлантиришда улар учун асосий психологик шкалаларнинг бир-бири билан боғланганлиги, яъни табиат – эстетик завқ берувчи объект, табиат – ўрганиш объект сифатида табиат билан амалий муносабатларга киришиш, когнитив муносабат, амалий муносабат ва табиат билан ўзаро таъсир каби психологик омиллар юқори даражада интеграциялашганлигини инобатга олиш даркор.

Табиат билан боғлиқлик ва экологик онгни ўрганишга қаратилган сўровномалар ўртасидаги натижаларга кўра, биринчи шкала табиат билан ўхшашлик шкаласи экологик муаммоларни рад этиш, экологик интерналлик, биоцентризм ва глобал экологик муаммолар каби шкалалар билан, экологик субъективлик шкаласи глобал экологик муаммолар шкаласи билан, табиат билан ўзаро таъсир шкаласи экологик интерналлик, биоцентризм ва молиявий-иқтисодий устуворлик шкалалари, биоцентризм шкаласи билан, экологик интерналлик, биоцентризм ва глобал экологик муаммолар шкалалари, экологик апатия шкаласи билан экологик муаммоларни рад этиш, молиявий-иқтисодий устуворлик ва глобал экологик муаммолар шкалалари, антропоцентризм шкаласи билан экологик муаммоларни рад этиш, экологик интерналлик, молиявий-иқтисодий устуворлик ва глобал экологик муаммолар каби шкалалар билан ўзаро алоқага

киришган.

Хозирги даврда экологик муаммоларнинг глобаллашуви ва кескинлашуви, барча ижтимоий онг шакллари, шу муаммолар ечими доирасида функционал, интеграциялаштиришни тақозо қилмоқда. Чунки инсоният ҳаёти учун муносиб ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий ва экологик муҳит яратиш зарурияти, бир томондан, шахс экологик бурчини, масъулиятини, мажбуриятини эстетик муносабатларга трансформация қилишни тақозо қилмоқда.

Адабиётлар

1. Arkamov M. R. The ethical awareness behavior of students during higher education (in the condition of uzbekistan) //European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. – 2016, T. 4. № 10.
2. Гуманизм и духовность в образовании: Научные труды Второй международной научной конференции./ Под ред. проф. В.В. Рыжова. Нижний Новгород, 2000.
3. Зверев И.Д. Учебные исследования по экологии в школе: Методы исредства обучения. – М., 1993.
4. Хвостов А.А. Структура и детерминанты морального сознания личности. // Дис. ... д-ра психол. Наук. – Москва, 2005 – С. 496.
5. Хийемяэ М. О народной экологии эстонцев // Любовь к природе. Ма-териалы международной школы-семинара «Трибуна-6». – Киев, 1997. С. 265-270.